

СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Анотація

Стаття присвячена літературознавчій верифікації поняття дискурс в теорії критики та мовознавстві, вивченню своєрідності літературно-критичного дискурсу. Розглянуто структуру літературно-критичного дискурсу та чинники, що зумовлюють його структуру. Звертається увага на засоби текстуального втілення критичного дискурсу.

Ключові слова: мовлення, висловлення, рецепція, текст, дискурс, літературна критика, концептуальний аналіз, критичний дискурс.

Abstract

The article deals with the problem of the literary verification of the concept of discourse in the theory of criticism and linguistics; the study of the originality of literary-critical discourse. The structure of literary-critical discourse and the factors that determine its structure are considered in the article. Attention is paid to the means of textual expression of critical discourse.

Keywords: speech, expression, reception, text, discourse, literary criticism, conceptual analysis, critical discourse.

У кінці 80-х років теорія літератури в Україні окреслила наукову модель літературної критики, використавши можливості філософського, соціологічного, психологічного, історико-літературного, логіко-гносеологічного і навіть етико-педагогічного підходів до цього суспільного феномена [2].

Дискурс почали представляти, описувати як складну комунікативну цілісність, де мовлення є осмисленим судженням, втіленим у тексті, що звернений до адресата (Т.А. ван Дейк, З.Гарріс, П.Серіо, Н.Д.Арутюнова, В.З.Дем'янков та ін); мовознавці почали досліджувати співвідношення понять текст і дискурс.

Аналіз ряду праць та огляд наукових статей дали нам підстави прийняти певні дослідницькі орієнтації і віддавати пріоритет надбанням феноменології читання літературних текстів та базовому концепту взаємодіяльності творення та сприймання літературного твору. Також привернуло нашу увагу питання становлення і взаємозв'язку понять "текст" і "дискурс". Експлікацію яких ми спробували здійснити крізь призму літературно-художньої критики в її мовному бутті (на стадії виникнення, матеріалізації і функціонування).

За всього різноманіття визначень у сучасній лінгвістиці вирізняється три основні підходи до вирішення термінологічної проблеми: утотоження понять текст і дискурс, повне розмежування понять за характеристикою статика об'єкта (текст) /динаміка комунікації (дискурс) і залучення тексту до поняття дискурсу. Розбіжності в підходах до визначення цих понять зумовлюються як історією становлення наукової галузі, об'єктом якої є текст, так і складністю, багатогранністю комунікативних одиниць вищої єдності [3].

Спочатку текст і дискурс розглядалися як взаємозамінні поняття. Але поступово у надрах різних наукових шкіл сформувалися передумови для розмежування понять тексту й дискурсу. Спочатку **текст** асоціювався, насамперед, із матеріальним об'єктом. А термін **аналіз дискурсу**, як відзначає Н. Д. Арутюнова, використав З. Харріс у 1952 р. для позначення дистрибутивного аналізу тексту із залученням до його опису соціокультурної ситуації. [1, с. 136-137].

Таким чином, дискурс почали розглядати як лінгвістичний складник комунікації, і, ширше – як мову (усну і письмову), занурену в комунікативний контекст.

У сучасній лінгвістиці використовують обидва терміни, що спричинило ряд активних дискусій із проблем тексту-дискурсу. Ці дискусії стимулюються прагненням дати вичерпне визначення поняттям, розмежувавши чи ототожнивши їх, а також чітко їх охарактеризувавши [3].

У гуманітарних науках слово "дискурс" (від лат. *discursus* – роздум, міркування) з'являється в різний час і поступово набуває статусу терміна. Органічним середовищем його функціонування є французька мова, в якій семантичне ядро дискурсу пов'язане із поняттями мовлення, промови.

Термінологічної окресленості воно набуло спочатку в філософії для характеристики дискурсивного знання.

Термін “дискурс” вживається дуже широко. Однак, тільки на середину ХХ століття в лінгвістиці склалася помітна течія – дискурсивний аналіз. Потім почали виділяти різного виду “дискурсивні практики” й характеризувати типи дискурсів. Довідково-інформаційні джерела (словники, енциклопедії, реферативні огляди тощо) неоднотайні в простеженні історії дискурсивних практик.

Все більше ставало зрозумілим, що дискурс – це не тільки зв’язна послідовність мовних актів, зумовлена якимсь вихідним концептом, а й складна система ієрархії рівнів знань, структурована і позалінгвальними факторами (орієнтація адресанта на адресата, ситуація спілкування, соціокультурний контекст, менталітет мовців і т.п.) [2].

Із позицій структурно-семантичного підходу **текст** виступає як упорядкована змістова єдність, що об’єднана різними типами лексичного, логічного, лексико-граматичного зв’язку. З позицій комунікативного напрямку текст характеризується як деяка система комунікативних елементів, об’єднаних загальною концепцією. **Текст** – це смислове ціле, це організована єдність його складових елементів; повідомлення автора (адресанта) читачеві (адресатові) [3].

Наведені визначення в загальних рисах відображають суть тексту. Проте через розмаїття різновидів текстів це складне лінгвістичне явище на сьогоднішній день однозначно не виведене.

Теорія критики підійшла до питань, котрі тепер осмислюються в теорії дискурсу, зіткнувшись із структурою оцінок, із засобами їх вираження та аргументації. При цьому дослідники тоді використали вчення логіки оцінок, де йшлося про чотири компоненти оцінних суджень: **предмет** оцінки, **суб’єкт** оцінки, **основу** оцінки і **характер** оцінки. Релевантним моментом на цьому етапі шляху критикознавства і мовознавства виступає передусім “основа оцінки” — позиція чи докази, які спонукають суб’єкта оцінки до схвалення, заперечення або вираження байдужості до творів [4, с. 71].

Соломія Павличко чи не вперше в українському літературознавстві експлікувала термін “дискурс” до потреб вивчення літературно-критичних матеріалів, які стосувалися концепту “модернізм”. *Онтологічною основою* літературознавчого дискурсу є “діалогізм” національних літератур і їх взаємопроникнення. Відповідно – атрибутивними ознаками літературно-критичного дискурсу є контекстуальність висловлювань та інтертекстуальність їх матеріалізованого втілення мовними та позалінгвістичними засобами [2].

Щоби буквально читання тексту переходило в осягнення багатовимірності створеного світу і розуміння можливої множинності його смислів, реципієнт мусить відшукати в тексті хоча б кілька кодів, котрі закладені в тексті (етнографічно-документальний, символічний, семіологічний, політологічний і т.д.).

Своїм твором певного жанру письменник висловлюється в конкретній соціокультурній ситуації. Письменник шукає і знаходить мовні *засоби*, коли висловлюється як творець тексту і передає його реципієнтам; а реципієнти в процесі читання сприймають письменникові “засоби” вислову, віднаходять і впізнають його *коди*, розкодовують їх, реконструюють у власній свідомості “вислів” письменника, самі висловлюючись до інших реципієнтів, добираючи відповідні мовні *засоби*. Дуже часто сам автор художнього твору висловлюється публічно, тобто вдається до автокритики.

У ході дослідження можна простежити, як мовознавці переходили від логіко-граматичного опису синтаксичних одиниць до вивчення мовленнєвої діяльності і реального розчленування мовно/мовленнєвих потоків і приходили до переконання, що зрозуміти властивості тексту-висловлювання неможливо без металінгвістичного і психолінгвістичного вимірів. При цьому природня мова має абсолютний *пріоритет* як засіб фіксування і передавання знань. Тоді в центрі уваги постає ще один раніше рідко вживаний термін — “концепт”.

У всіх варіантах визначення поняття “дискурс” враховується комунікативний вимір (адресант-адресат), але в одних випадках суб’єкт аналізу демонструє “кроки” переходу від незнання до знання, від здогадки, гіпотези до аргументованого висновку, а в інших – подає “готовий” результат, сформульоване судження-тезу. Ці різні способи вираження зазнають впливу *рецептивних, ментальнісних, концептуальних і риторичних* факторів, які й визначають сутність дискурсу [2].

Взаємодія таких різноманітних за суттю і походженням факторів, що зумовлюють, визначають розгортання і презентацію-вербалізацію літературно-критичного дискурсу (ЛКД), не може бути стабільною й одноплослинною. Структура такого дискурсу ієрархізована за вертикаллю,

хронотопна за горизонталлю, ідеально-матеріалізована за онтологією, семантично-семіотична за способом презентації.

Вертикальний вимір ЛКД охоплює концепти, архетипи, ціннісні орієнтації, дескриптивно-описові компоненти, номінативні (мовно-текстуальні) засоби.

Горизонтальний вимір ЛКД в писемному варіанті охоплює текстовий візуальний простір від початку до кінця, а в усному варіанті — часову тривалість і зміну, чергування висловлювань, які промовляються, артикуються в даний час говоріння, мовленнєвої діяльності.

Онтологічний вимір ЛКД враховує його зародження в уяві (мовомисленні) критика і процес його матеріалізації засобами письма.

Семіотично-семантичний вимір ЛКД охоплює кодово-інтерпретаційні процедури адресанта й адресата, які спілкуються з приводу літературно-художнього твору чи художньо-мистецького явища (норми, канони, стильові тенденції історико-літературного процесу, напрями).

Тому літературно-критичний виступ є дискурсом, навіть якщо він постав у ситуації цілковитої самотності, надрукований в часописі і ніким не озвучений, бо він є реплікою в нескінченному діалозі про сенс життя на підставі прочитаних творів і духовних зацікавлень. Цю проблему ґрунтовно розробили представники онтологічної герменевтики, в якій важливим, якщо не центральним, є концепт мови як середовища герменевтичного досвіду.

Відмінність літературно-критичного дискурсу від літературної рецепції за сучасних умов (читання-сприймання) пов'язана саме з письмом (писанням). На цьому особливу увагу акцентував Р.Барт. Щоб зрозуміти взаємозв'язок читання як рецепції і критики як дискурсу, яка постійно долає розриви, зміщення і переміщення в розвитку культури і функціонуванні літературного життя, треба вийти у сферу письма, тобто писання та оприлюднення літературно-критичних текстів, які відповідають закономірностям риторики і поезики, естетичної комунікації [2].

Літературно-критичний дискурс – мовленнєво-мовна функціонально-сміслова єдність, яку спричинюють концепти естетичної цінності, оригінальності художнього світу, властиві певній соціокультурній ситуації.

Виходячи зі спостережень над особливостями літературної рецепції в історико-літературних і власне компаративістичних студіях, можна говорити про онтологічну основу та атрибутивні ознаки літературно-критичного дискурсу.

Літературно-критичний дискурс – це не просто текст, який містить інформацію, роздуми про художні явища словесного мистецтва, оцінки їх ідейно-естетичних, стильових якостей, а текст у його динаміці, сумірний, співвіднесений з особистістю, яка творить (промовляє, артикулює) цей текст як суспільну подію, навіть якщо це зводиться до публічного говоріння чи письма.

Літературно-критичний дискурс, на відміну від власне наукового типу дискурсу, у своїй структурі поєднує в різному співвідношенні рецептивно-чуттєвий (інтуїтивно-сенсуалістичний, емоційно-образний) і раціоналістично-вивідний (логічний, абстраговано-узагальнений) рівні. Саме вони утримують літературну критику в статусі відносно самостійного виду творчості, а літературно-критичний дискурс – у межах окремого типу дискурсивної практики.

Отже, як відзначає Н. Д. Арутюнова, дискурс – це мова, занурена в життя. Тому термін "дискурс", на відміну від терміна "текст", не застосовують до стародавніх та інших текстів, зв'язки яких із живою дійсністю не відновлюються безпосередньо. Поняття дискурсу пов'язане з поняттям тексту як процесу між учасниками комунікативної події. Поняття тексту пов'язане з відрізком мови як продуктом комунікації [1].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арутюнова, Н.Д. Дискурс / Н.Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь.– М.: Советская энциклопедия, 1990.

2. Бубняк Р.А. Літературно-критичний дискурс: сутність, структура, засоби вираження [Текст] : дис. канд. філол. наук : 10.01.06 - теорія літератури / Бубняк Роман Антонович ; Тернопільський держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка : наук. кер. Р. Т. Гром'як. – Тернопіль, 2001. – 210 с. – Бібліогр.:с. 156-178.

3. Колісник Ю. Текст і дискурс: проблеми дефініції/Ю.Колісник // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. –Львів. – 2010. <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/6988/1/25.pdf>

4. Сташкевич І. А. Компаративна характеристика засобів вираження об'єктивності / суб'єктивності аксіологічної категорії мови / І. А. Сташкевич // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Наука та концепції». – Вид. Європейський центр науки. – №5. – Київ. – 2018. – С.68-72.

Сташкевич Інна Андріївна – викладач кафедри мовознавства, Вінницький національний технічний університет, Вінниця, e-mail: Innchyk999@gmail.com

Stashkevych Inna Andriivna – teacher of the Linguistics' Department, Vinnytsia National Technical University, Vinnytsia, e-mail: Innchyk999@gmail.com